
УДК 340.123(092)

В. А. ГРЕЧЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ М. І. ЛАНГЕ

Розглянуто основні етапи наукової діяльності М. І. Ланге, досліджено його внесок у розробку історії права Київської Русі, судочинства та доказів і доказування за Руською Правдою.

Ключові слова: історія права, Руська Правда, «звід», доказ, доказування.

Микола Іванович Ланге – видатний учений-юрист і судовий практик. На спеціальному російському сайті, де висвітлюються біографії найвидатніших діячів різних галузей в історії Росії, його віднесено до категорії «Великі люди Росії» [1]. Проте, М. І. Ланге народився, вчився і довгий час працював на території України, тому його з повним правом можна віднести і до видатних імен України.

На жаль, постать М. І. Ланге та його внесок в історико-правову науку недооцінені у вітчизняній історіографії. Нам не вдалося знайти жодної наукової статті, де б розкривався його науковий доробок. Публікації про нього обмежуються короткими біографічними довідками в різних енциклопедичних виданнях – таких як енциклопедичний словник Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона, Енциклопедія історії

України, «Отечественная история с древнейших времен до 1917 г.», «Антология юридического некролога». Тому метою цієї наукової розвідки та її принциповою новизною є висвітлення основних аспектів наукової спадщини М. І. Ланге.

М. І. Ланге народився 20 травня 1820 р. в м. Чернігові у дворянській сім'ї. До речі, у знаменитому енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона вказується, що Ланге народився у 1821 р. (без вказівки дати народження) [2, с. 311], і ця дата з того часу кочує з одного довідкового видання в інше. Але ми вважаємо більш вірогідною дату, наведену в Енциклопедії історії України, оскільки тут вказується день народження, а не лише рік, і це видання набагато новіше (2009 р.) [3, с. 37], що дозволяє припустити, що вміщені у ньому дані є достовірнішими.

М. І. Ланге закінчив юридичний факультет Київського університету зі ступенем кандидата прав (1841 р.). Деякий час працював учителем повітового училища, служив в Олонецькому губернському правлінні (Петрозаводськ, нині – столиця Карелії, Російська Федерація). Від 1847 р. служив у Міністерстві юстиції. З 1851 р. – виконуючий справи, а з 1854 р. – товариш (заступник) голови Київської палати кримінального суду. Протягом 1860–1866 рр. обіймав посади спочатку губернського прокурора Волинського, а згодом – Санкт-Петербурзького окружних судів. Під час підготовки і проведення судової реформи 1864 р. направив до Міністерства юстиції ряд пропозицій щодо проведення перетворень у галузі кримінального судочинства і судової справи. Протягом 1860–1880-х рр. обирався членом Петербурзької судової палати (1866–1870) і старшим головою Харківської судової палати (1870–1882). У 1877 р. призначений сенатором. Як писав автор статті про М. І. Ланге в енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона, М. І. Ланге «був представником гуртка освічених російських юристів, що вносили до судів старого устрою людяність поглядів і чистоту дій» [2, с. 311]. М. І. Ланге помер у м. Санкт-Петербурзі після тривалої хвороби 15 липня 1894 р. [2, с. 312].

Спектр наукових інтересів М. І. Ланге був досить широким. Він досліджував проблеми теорії та історії права, публікуючи на цю тематику статті в журналах «Юридический вестник», «Судебный вестник», «Журнал Министерства юстиции». Вивчав він також питання судової практики, реформування судоустрою

та судочинства. Але основний його внесок у науку історії права пов'язаний з дослідженням Руської Правди, давньоруського кримінального права та судочинства.

1860 р. у Петербурзі він видав фундаментальну і оригінальну за логікою викладу та насиченістю ідеями працю «Исследование об уголовном праве Русской Правды», що згодом отримала престижну Уваровську премію Петербурзької академії наук*. У цій роботі містився ґрунтовний аналіз прадавньої систематичної пам'ятки руського права з доданням особливих, надзвичайно цікавих досліджень про монетну систему епохи Руської Правди, про стани і посадовців, що згадуються в ній [2, с. 312].

Цілком погоджуємося з думкою В. М. Чиснікова, що роботи М. І. Ланге з цієї проблематики базуються на свого роду трьох китах:

1) М. І. Ланге вважав, що Руська Правда має слов'янське, а не норманське, як стверджував М. П. Погодін [4], походження;

2) відстоював думку, що давньоруське судочинство і кримінальне право були гуманнішими, ніж сучасне їм європейське законодавство;

3) доводив, що європейські юридичні теорії справили негативний вплив на розвиток російського законодавства [3, с. 38].

Перші два твердження не викликають жодних заперечень, останнє можна вважати, принаймні, дискусійним.

Безперечною заслугою М. І. Ланге є те, що в цій роботі він вперше дав детальну та аргументовану характеристику учасників юридичного процесу за Руською Правдою, основних стадій цього процесу, процесуальних доказів. М. І. Ланге підкреслює таку особливість тогочасного судочинства: самі позивачі повинні були відшукувати винуватого, вести його на «звід», навіть піддавати за дозволом випробуванню залізом, знаходити свідків. Коли ж справа зусиллями приватних осіб була достатньо досліджена, тоді позивач і відповідач з'являлися до судді [5, с. 227, 228]. Кожна справа про вбивство могла починатися лише за наявності трупа вбитої людини, що називалося *поличним* [5, с. 247]. А взагалі «кожна кримінальна справа могла починатися трьома способами: 1) упійманням з «поличним»;

* Національна премія за твори з російської історії та драматичні твори (1856–1876), заснована О. С. Уваровим на згадку про батька С. С. Уварова (міністра народної освіти у 1833–1849 рр.). Присуджувалася Петербурзькою академією наук.

2) віднайденням або вказівкою слідів злочину;
3) шляхом наклепу [5, с. 256].

Значну увагу М. І. Ланге приділив терміно-логічному аналізу тексту Руської Правди. Чимало рядків він присвятив поясненню різних термінів, своєму розумінню їх. Тоді це було дуже актуально, оскільки усталеного трактування термінів не було, тому різні вчені висловлювали кожен свою думку щодо того чи іншого терміна. Так, М. І. Ланге взяв участь у своєрідній заочній дискусії дореволюційних істориків права щодо сутності *зводу*. «Звід» у масиві норм Руської Правди постає як стародавній інститут давньоруського права. В історико-правовій літературі XIX ст. зустрічається чимало суджень про його суть, зміст і значення. Тут історики права ніби поділилися на дві групи. Так, Й. Ф. Г. Еверс (у 1835 р.) [6, с. 332], а за ним Ф. Л. Морошкін (у 1837 р.) [7, с. 88], К. О. Неволін (у 1845 р.) [8, с. 110], М. Л. Дювернуа (у 1865 р.) [9, с. 172], М. В. Калачов (у 1880 р.) [10, с. 204, 212–214], і М. Ф. Владимирський-Буданов (у 1886 р.) [11, с. 588], вважали «звід» *початковою стадією процесу*. С. П. Пахман (у 1851 р.) [12, с. 133], а за ним М. Ланге (у 1860 р.), В. І. Сергєєвич (у 1883 р.) [13, с. 361, 362] вважали, що «звід» – це *очна ставка*. М. І. Ланге з цього приводу писав: «Зводом називалася перевірка посилення однієї особи на іншу, а тим самим звід є не що інше, як очна ставка» [5, с. 233].

Значну увагу в цій роботі М. І. Ланге приділяє судовій стадії юридичного процесу. Він відзначає, що в період створення Руської Правди «суду князя підлягали не лише мешканці столиці, а кожен підданий його князівства, до якої б верви він не належав, якщо тільки бажав судитися у князя» [5, с. 75]. Тоді існувало, на його думку, дві інстанції суду – «суд місцевий – посадський і суд загальний – княжий», а місце, де провадився суд, називалося княжим двором [5, с. 76]. Кожен судовий розгляд називався *тяжею*. «Тяжі» поділялися на великі та малі, але «поняття про ті чи інші не визначено» [5, с. 227].

У роботі дається характеристика і таким учасникам юридичного процесу, як *ємці* та *мечники, послухи*. М. І. Ланге вважав, що мечники та ємці перебували при посадниках для «іманія», тобто для приводу винних до суду, але не «лише тільки «татей», а взагалі обвинувачених у якихось злочинах» [5, с. 74]. Послухи, на його думку, мали засвідчувати чесну і добру поведінку [5, с. 240].

М. І. Ланге охарактеризував сутність огляду за давньоруським законодавством. Він писав: «Огляди за старих часів бували у кримінальних справах наступні: 1) огляди трупів убитих осіб; 2) огляди ран і каліцтв» [14].

Певна увага приділяється в роботі доказам і доказуванню за Руською Правдою. М. І. Ланге відзначав, що за Руською Правдою особисте зізнання у вчиненні злочину вважалося доказом винності особи, оскільки інші різновиди доказування застосовувалися тільки у випадках незізнання [5, с. 258]. М. І. Ланге також зауважує, що при випробовуванні обвинуваченого залізом і водою наші предки вважали, що «правосуддя Боже неминуче прийде на допомогу немічій людській» [5, с. 262–263]. Дозвіл на випробовування залізом давався, як констатує М. І. Ланге, у таких випадках: 1) якщо не було «поличного»; 2) якщо було скоєно вбивство чи ціна «тяжі» була не менше, ніж півгривни золота; 3) якщо позивач зводив на когось підозру за словами сторонніх людей, а обвинувачений не міг на своє виправдання надати «послухів доброї слави» [5, с. 263].

До *роти* (присяги) майже завжди допускали лише відповідача. Разом із тим, М. І. Ланге підкреслює, що в Руській Правді не визначено, за якими ознаками при випробовуванні залізом того, кого випробовували, вважали обвинуваченим чи виправданим [5, с. 260]. Підсумовуючи систему доказів обвинувачення за Руською Правдою, М. І. Ланге писав: «Докази до обвинувачення були наступні: 1) власне зізнання; 2) невідведення поличного зводом чи показаннями послухів – видоків; 3) невідведення слідів злочину; 4) отримання опіку внаслідок випробовування залізом; 5) покази проти відповідача послухів – видоків; виставлених позивачем; 6) присяга позивача» [5, с. 264]. Щодо доказів для виправдання, то М. І. Ланге називає такі: «1) звід, яким підтверджується посилення відповідача; 2) покази послухів – видоків; 3) відведення слідів злочину; 4) покази послухів доброї слави; 5) неотримання опіку після випробовування залізом; 6) підтвердження відповідачем своєї невинуватості присягою» [5, с. 264]. Звертає на себе увагу чіткість викладу матеріалу в роботі, уміння її автора його узагальнювати та систематизувати.

Перу Ланге також належить робота, присвячена давньому російському судочинству XIV – першої половини XVII ст. «Древнее русское уголовное судопроизводство (XIV, XV, XVI и половины XVII веков) 1884 р. публікації [15]. Аналізуючи кримінальне судочинство

того часу, М. І. Ланге особливо підкреслює його самотність і вплив на нього народних традицій. «Будь-яке давнє кримінальне судочинство, якого б то не було народу, – писав автор у передмові до цієї книги, – завжди має в собі сліди племінної особливості цього народу, і тому не може не представляти деяких даних для з'ясування основних рис його духу. Встановлюючи позитивні, іноді чітко окреслені, правила стосовно ставлення до злочинів і викриття винуватих на суді, кримінальне судочинство давно минулих століть у самій суті цих правил обов'язково виявляє, хоч би частково, характер того народу, у якого воно виникло, його практичний сенс і поняття його про правду і справедливість» [15, с. 3].

М. І. Ланге відзначає також основний принцип давньоруського судочинства – принцип законності: «За старих часів постанова: «судом не мстити и не дружи никому» містила в собі основну засаду нашого давнього суду [15, с. 4].

Відомий правознавець кінця XIX – початку XX ст., уродженець Херсона, фахівець у галузі історії кримінального права Г. С. Фельдштейн відзначав, що у працях М. І. Ланге особливо відчувається вплив М. Д. Іванішева. «Присвячуючи свою увагу таким питанням, як поняття особи в нашому давньому праві, наполягаючи на самотності постанов Руської Правди та їх незалежності від схожих визначень германського права, М. І. Ланге йшов по шляхах, прокладених М. Іванішевим», – писав Г. С. Фельдштейн у своїй дуже відомій до революції 1917 р. в Росії монографії «Главные течения в истории науки уголовного права в России» [16]. Якщо говорити про загальну концепцію походження Руської Правди, трактування її значення як джерела права та пам'ятки, то з цим важко не погодитися. Крім того, слід враховувати вплив М. Д. Іванішева як глави київської школи істориків права, а М. І. Ланге, як

уже вказувалося, був випускником Київського університету саме у той час, коли М. Д. Іванішев обіймав там посаду професора кафедри законів державного благоустрою і благочиння і захистив свою докторську дисертацію «Про плату за вбивство у давньоруському та інших слов'янських законодавствах у порівнянні з германською вірою» (1840 р.). У цьому творі М. Д. Іванішев першим серед істориків права Російській імперії висловив думку про необхідність вивчення слов'янських законодавств і доводив, що між законодавствами у різних слов'янських народів існує щільний внутрішній зв'язок, обумовлений їх спільним походженням [17, с. 4].

У подальшому М. І. Ланге опублікував цикл статей з історії давньоруського права в «Юридическом вестнике» [18]. Починаючи з 1860-х рр. у тому ж «Юридическом вестнике» [19], а також в «Журнале Министерства юстиции» [20] з'являється низка робіт М. І. Ланге, які мали дещо інший характер і були присвячені трактуванню чинного на той час законодавства, зокрема, присвячені питанням про визначення покарань за рецидив злочинів.

Щодо внеску М. І. Ланге в аналіз тогочасного кримінального процесу, то заслуговують на особливу увагу тонкий і глибокий розбір судової та психологічної сторони знаменитого свого часу процесу Дудникової, яка обвинувачувалася в убивстві свого чоловіка [21].

Таким чином, безперечною є заслуга М. І. Ланге в розробці питань історії права Київської Русі, вагомим був його внесок у термінологічний аналіз Руської Правди. Вивчення наукової спадщини М. І. Ланге залишається актуальним завданням історико-правової науки, існує достатній матеріал для написання кандидатської дисертації та монографії з цієї проблематики.

Список використаних джерел

1. Ланге Николай Иванович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://greatrussianpeople.ru/info7835.html>.
2. Ланге (Николай Иванович) Энциклопедический словарь : в 86 т. – Т. XVII (33): Култагой – Лёдь / под ред. К. К. Арсеньева и засл. проф. Ф. Ф. Петрушевского; издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб. : Семеновская Типо-Литография (И. А. Ефрона), 1896. – 482 с.
3. Чисніков В. М. Ланге Микола Іванович / В. М. Чисніков // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2009. – Т. 6 : Ла–Мі. – 784 с.
4. Погодин М. П. О происхождении Руси / М. П. Погодин. – М. : Университет. тип., 1825. – 176 с.
5. Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды / Ланге Н. – СПб. : Тип. II-го Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1860. – 290 с.
6. Эверс И. Ф. Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии : пер. с нем. / И. Ф. Г. Эверс ; пер. : И. Платонов. – СПб. : Тип. Штаба Отд. Корп. вн. стражи, 1835. – 447 с.

7. Морошкин Ф. Л. О владении по началам русского законодательства. Рассуждение экстраординарного профессора Фёдора Морошкина для получения степени доктора права / Ф. Л. Морошкин. – М. : В университет. тип., 1837. – 237 с.
8. Неволлин К. А. История российских гражданских законов : в 3 т. / К. А. Неволлин. – СПб. : [б.и.], 1845. – Т. 2. – 452 с.
9. Дювернуа Н. Источники права и суд в Древней России. Опыты по истории русского гражданского права / Н. Дювернуа. – М. : Университет. тип., 1869. – 415 с.
10. Калачов Н. В. Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды / Калачов Н. – Вып. 1. – 2-е изд. – СПб. : Типо-лит. А. Е. Ландау, 1880. – 285 с.
11. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – 640 с.
12. Пахман С. П. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии / С. П. Пахман. – М. : Университ. тип., 1851. – 212 с.
13. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права / В. И. Сергеевич. – 3-е изд., доп. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1903. – 664 с.
14. Торбин Ю. Г. Уголовно-процессуальные и криминалистические проблемы освидетельствования [Электронный ресурс] / Ю. Г. Торбин // Черные дыры в российском законодательстве. – 2002. – № 4. – Режим доступа: <http://www.k-press.ru/bh/2002/4/torbin/torbin.asp>.
15. Ланге Н. Древнее русское уголовное судопроизводство (XIV, XV, XVI и половины XVII веков) / Ланге Н. – СПб. : Тип. и хромолит. А. Траншеля, 1884. – 253 с.
16. Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России [Электронный ресурс] / Г. С. Фельдштейн. – Ярославль : Тип. губерnsk. правления, 1909. – 690 с. – Режим доступа: http://www.pravo.vuzlib.org/book_z1171_page_8.html.
17. Иванишев Н. Д. // Русский биографический словарь / изд. под наблюдением председателя Импер. Русск. ист. об-ва А. А. Половцова. – СПб. : Тип. Гл. упр. делов, 1897. – Т. 8 : Ибак – Ключарев. – 756 с.
18. Ланге Н. Древние русские смесные или вобные суды / Ланге Н. // Юридический вестник (Изд. Моск. юрид. об-ва). – М. : Тип. А. И. Мамонтова и К^о, 1881. – № 9. – С. 65–85.; № 10. – С. 247–287; № 11. – С. 419–453.
19. Ланге Н. Заметки относительно определения наказания за некоторые преступления / Ланге Н. // Юридический вестник / изд. Н. Калачовым. – СПб., 1860–1861. – Вып. 8. – С. 33–41.
20. Ланге Н. О покушении на преступление по делам печати / Н. Ланге // Журнал Министерства юстиции. – 1868. – Т. 35. – С. 182–188.
21. Ланге Н. И. Заметка по делу о Дудниковой, обвинявшейся в убийстве своего мужа / Н. И. Ланге // Юридический вестник / изд. Н. Калачовым. – СПб., 1860–1861. – Вып. 13. – С. 1–21.

Надійшла до редколегії 28.08.2013

ГРЕЧЕНКО В. А. ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ Н. И. ЛАНГЕ

Рассмотрены основные этапы научной деятельности Н. И. Ланге, исследован его вклад в разработку истории права Киевской Руси, судопроизводства и доказательств и досказывания по Русской Правде.

Ключевые слова: история права, Русская Правда, «свод», доказательство, доказывание.

GRECHENKO V. A. M. I. LANGE'S HISTORICAL AND LEGAL OPINIONS

M. I. Lange is an outstanding lawyer-scientist and legal practitioner. In the list of famous persons of history he referred to the category of «Great People of Russia». However, M. I. Lange was born, studied and worked a long time on the territory of Ukraine, as it rightfully he can be attributed to the prominent names of Ukraine. Unfortunately, the figure of M. I. Lange and his contribution to the historical and legal science are underestimated in the national historiography. There is no scientific article, wherever revealed his scientific contributions. Publications about him confined Brief Biography in various encyclopedias. Therefore, the principal novelty of the article is to analyze the scientific views of M. I. Lange on the history of law. M. I. Lange was born in 1820 in Chernihiv. In 1841 he graduated from Law Faculty of Kiev University. He worked in Kyiv, Kharkiv, St. Petersburg. The spectrum of research of M. I. Lange was quite broad. He studied the problems of the theory and history of law, published articles in legal journals. He also studied the issue of court practice, reform of the judiciary and the legal procedure. But its main contribution to the science of law history associated with the study of the Rus'ka Pravda (the Russian Truth), Old Russian criminal law and legal procedure. In 1860 in St. Petersburg he published a fundamental work «Study about the Criminal Law of the Russkaya Pravda». In this work he first gave a detailed description of the participants in the legal process for the Rus'ka Pravda, the main stages of this process and procedural evidence; he also highlighted peculiarities of the legal procedure of that time. M. I. Lange paid great attention to the terminological text

analysis of the Rus'ka Pravda. Then it was very actually, as there was no established interpretation of the terms and various scholars have expressed their opinion on each term. The article can be used in the study of legal history of Ukraine. Scientific heritage of M. I. Lange requires further study.

Keywords: *history of law, Rus'ka Pravda, «zvid», evidence, proof.*
